

93. Türk-Tatar Edebi İlişkileri Bağlamında Ayaz İshaki'nin *Hayat mı Bu?* Eseri Üzerine Bir İnceleme¹

İlsever RAMİ²

APA: Rami, İ. (2024). Türk-Tatar Edebi İlişkileri Bağlamında Ayaz İshaki'nin *Hayat mı Bu?* Eseri Üzerine Bir İnceleme. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (38), 1522-1536. DOI: 10.29000/rumelide.1439996.

Öz

Tatar edebiyatı zengin edebi mirası ve kültürlerarası etkileşimleriyle dünya edebiyatında önemli bir yere sahiptir. Tarihsel süreçte farklı kültürlerle iletişim halinde olan Tatar edebiyatının bu etkileşimleri edebi eserlere de yansımıştır. Yirminci yüzyılın başlarında savaşlar, devrimler, göçler gibi tarihsel olaylar sonucunda şekillenmiş Tatar edebiyatı, bu dönemde hem Batı hem Doğu edebiyatlarının etkisi altında gelişmiştir. Tatar edebiyatının önemli yapıtaşlarından biri olan Ayaz İshaki (1878-1954), sadece bir yazar değil aynı zamanda Tatar halkının millî mücadele sayfalarına ismini büyük harflerle yazdırmış bir siyasetçi ve dava adamıdır. Yürüttüğü siyasi faaliyetlerinden dolayı anavatanında yasaklı olan Ayaz İshaki hayatının büyük bir kısmını memleketinden uzakta başka ülkelerde geçirmek zorunda kalır. Yazar Finlandiya, Almanya, Japonya ve başka ülkeleri ziyaret eder, birkaç defa Türkiye'ye gelir ve hatta ömrünün son günlerini de burada geçirir. Zorlu hayat koşulları ve ülkesinden ayrı geçirdiği yıllar eserlerini de etkiler. Ziyaret ettiği ülkelerde yazar yeni kültürlerle tanışır ve bu kültürlerin etkisi eserlerinde yansıma bulur. 1908-1911 yıllarında yazarın Türkiye'yi ziyaret ettiği süre içinde Osmanlı aydınları ile görüşmeler yaptığı, Türk edebiyatı ve kültürü ile yakından tanışma fırsatı elde ettiği bilinmektedir. Bu yıllarda *Züleyha* (*Зөләйха*) dramı başta olmak üzere *Sünnetçi Dede* (*Сөннәтче бабай*) ve *Şakirt Ağabey* (*Шәкерт абый*) hikâyelerini de kaleme alır. Bunların yanı sıra İstanbul'dan döndükten hemen sonra yayınlanan *Hayat mı Bu?* (*Тормышымы бу?*) eseri farklı kültürlerin ve edebi etkileşimlerin bir örneği olarak karşımıza çıkar. Bu çalışmanın amacı metinsel içerik analizi ve biyografik okuma yöntemini kullanarak Ayaz İshaki'nin *Hayat mı Bu?* romanını kültürlerarasılık, metinlerarasılık ve toplumsal eleştiri açısından değerlendirmek, Türk ve Tatar edebiyatları arasında gerçekleşen etkileşimleri gözler önüne sermektir.

Anahtar kelimeler: Ayaz İshaki, Tatar Edebiyatı, Kültürlerarasılık, Türk Edebiyatı, Toplumsal Eleştiri

¹ **Beyan (Tez/ Bildiri):** Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Kaynak: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Benzerlik Raporu: Alındı – Turnitin, Oran: %1

Etik Şikayeti: editor@rumelide.com

Makale Türü: Araştırma makalesi, **Makale Kayıt Tarihi:** 29.11.2023-**Kabul Tarihi:** 20.02.2024-**Yayın Tarihi:** 21.02.2024; **DOI:** 10.29000/rumelide.1439996

Hakem Değerlendirmesi: İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme

² Dr. Öğr. Üyesi, Yeditepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Rus Dili ve Edebiyatı Bölümü / Dr., Yeditepe University, Faculty of Arts and Sciences, Department of Russian Language and Literature (İstanbul, Türkiye), ilsever.rami@yeditepe.edu.tr, **ORCID ID:** 0000-0003-4322-7478, **ROR ID:** https://ror.org/025mx2575, **ISNI:** 0000 0001 0744 4075, **Crossreff Funder ID:** 501100020043

Study of Ayaz İşhaki's "Is This Life?" Work in Context of Turkish-Tatar Literary Relations³

Abstract

Tatar literature has an important place in world literature with its rich literary heritage and intercultural interactions. These interconnections of Tatar literature, which has been in contact with different cultures throughout the history, have been also reflected in literary works. In the beginning of twentieth century, Tatar literature, which was shaped by many historical events like wars, revolutions and migrations of that period, developed under the influence of both Western and Eastern literatures. One of the most important cornerstones of Tatar literature, Ayaz İşhaki (1878-1954), is not only a writer but also a politician and a true believer in the Tatar people's struggle for national freedom who had his name written in capital letters on the pages of this struggle. Ayaz İşhaki, who was once banned in his motherland due to his political activities, had to spend most of his life abroad. The author visited Finland, Germany, Japan, and other countries. Several times, he visited Turkey and even spent the last days of his life there. Difficult living conditions and the years he spent away from his country also affected his writing. In the countries he visited, the author met new cultures, and the influence of these cultures was reflected in his works. It is known that during the author's visit to Turkey in between the years 1908 and 1911, he had meetings with Ottoman intellectuals and had the opportunity to get acquainted closely with Turkish literature and culture. In these years, he wrote the drama of Züleyha (Зөләйха), as well as the stories of Circumcisionist Grandfather (Сәннәтче бабай) and Pupil Brother (Шәкерт абый). In addition to these, *Is This Life?* (Тормышмы бу?), published right after his return from Istanbul, is another example of different cultures and literary interactions. The aim of this study is to evaluate the novel of Ayaz İşhaki's *Is This Life?* in terms of interculturality, intertextuality and social criticism by using textual content analysis and biographical context as well as to reveal the interactions between Turkish and Tatar literature.

Keywords: Ayaz Ishaki, Tatar Literature, Interculturality, Turkish Literature, Social Criticism

Giriş

Karşılaştırma edebiyat, farklı milletlerin edebiyatlarını mukayese ederek kendi aralarındaki etkileşimlerini incelemeyi amaçlayan bir bilim dalıdır. Karşılaştırma edebiyat, edebiyatın sadece bir tek kültüre ait olmadığını, aksine kültürlerarası etkileşimlerin sonucunda ortaya çıktığını ve bu etkileşimlerin eserlere ne derecede yansıdığını araştırır. Böylelikle, edebiyat tarihi, sosyal tarih ve kültürel değişim tarihine önemli katkılarda bulunur. Karşılaştırma edebiyat araştırma alanlarından bir

³ **Statement (Tez/ Bildiri):** It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation process of this study and all the studies utilised are indicated in the bibliography.

Conflict of Interest: No conflict of interest is declared.

Funding: No external funding was used to support this research.

Copyright & Licence: The authors own the copyright of their work published in the journal and their work is published under the CC BY-NC 4.0 licence.

Source: It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of this study and all the studies used are stated in the bibliography.

Similarity Report: Received - Turnitin, Rate: 1

Ethics Complaint: editor@rumelide.com

Article Type: Research article, **Article Registration Date:** 29.11.2023-**Acceptance Date:** 20.02.2024-**Publication Date:** 21.02.2024;

DOI: 10.29000/rumelide.1439996

Peer Review: Two External Referees / Double Blind

tanesi olan edebi etkileşim, edebiyatın evrenselliğini ve gelişimini anlamak için önemli bir unsur olup çeşitli kültürlerin ve edebi geleneklerin birbirleri üzerindeki etkilerini incelemeye yardımcı olur.

Farklı kültürlerin birbiriyle etkileşimlerini ve bu etkileşimlerin edebi eserlere nasıl yansıdığını izleyen karşılaştırmalı edebiyat, insanlığın ortak deneyimlerini ve kültürel bağlarını ortaya koymaktadır. Bu edebi etkileşimler, toplumsal ve siyasi gelişmelere bağlı olarak edebiyatın değişim evrelerini de yansıtır, aynı zamanda edebiyatın sadece ulusal sınırlarla bağlı olmadığını ve kültürlerarası etkileşimlerin edebiyatın zenginliğini ve çeşitliliğini şekillendirdiğini gösterir. Bilindiği üzere "Öncelikle millî kültür ve anadil kökenli olan edebî eser, millî unsurların yanı sıra 'alıcı' konumundaki yazarın okuduğu, beslendiği ve etkilendiği metinler, içinde yaşadığı toplum, coğrafya, karşılaştığı kültürel öğeler, medeniyetler vd. unsurlarla zenginleşir" (Kefeli, 2006, s. 331). Bu tür araştırmalar son derece önemli olup Erkurt, "Bu bakımdan ulus edebiyatlarının başka toplum ya da edebiyatlarıyla ilintili olması ve karşılaştırılmaları önemli görünmektedir. Ancak karşılaştırma yapılarak benzer ve farklı yönlerinin ortaya konması ile edebiyatların gelişimleri hakkında hem fikir sahibi olunmakta hem de öznel bir yön belirlenmektedir" demektedir (Erkurt, 2022, s. 152-153).

Zengin edebi mirası ve kültürlerarası etkileşimleriyle dünya edebiyatında önemli bir yere sahip olan Tatar edebiyatı, tarihsel süreçte farklı kültürlerle etkileşim halindedir. Bu etkileşimler edebi eserlere de yansımıştır. Yirminci yüzyılın başlarında savaşlar, devrimler, göçler gibi tarihsel olaylar sonucunda şekillenmiş Tatar edebiyatı, bu dönemde hem Batı hem Doğu edebiyatlarının etkisi altında gelişmiştir. "20 yüzyılın başlarında Kazan Tatar edebiyatçıları arasında, Tatar halkı ilerlemek için Doğu'ya mı yoksa Batı'ya mı yönelmelidir konusunda tartışmalar vardı. Bazı yazarlar, doğulu oldukları gerekçesi ile Doğu'yu savunurken bir grup yazar da tekniği ve ilmi sebebiyle Batı'yı savunmaktaydı" (Kamalieva, 2009, s. 24).

Yirminci yüzyılın başı, Tatar edebiyatı için yenileşme açısından önemli bir dönem olup bu yıllarda çeşitli edebi etkileşimlerin etkisi altında gelişmiştir. Değişim ve yenileşme sürecine giren Tatar edebiyatı, Rus edebiyatının yanı sıra Türk edebiyatının da yoğun etkisini hissetmiştir. "Türkler ile Tatarlar arasındaki edebî ve kültürel ilişkiler, yüzyıllardır devam etmekte olup bu ilişkiler, 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında daha yoğun gelişim göstermiştir. Tatar edebiyatı hem Orta Çağ'da hem de Modern dönemde, dünya edebiyatı, özellikle de Doğu edebiyatıyla sıkı bir etkileşim içinde olmuş ve gelişimini sürdürmüştür" (Rami, 2021, s. 62). Yirminci yüzyılın başlarında yenileşme dönemine ayak basan Tatar toplumu, Türk edebiyatı kazanımlarını özümsemiş ve millî geleneklerine uygun bir şekilde uyarlamıştır.

Dünyanın önemli merkezlerinden biri olan İstanbul, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren birçok Tatar aydını için büyük önem arz etmeye başlamıştır (Yarullina Yıldırım, 2014, s. 1601). Osmanlı'nın son dönemlerinde eğitim için İstanbul'a yol tutan birçok Tatar genci, Türk edebiyatı ile yakından tanışma fırsatı bulmuş, birçoğu edebi faaliyetlerine Türkçeden çeviriler yaparak başlamıştır. Bu yıllarda "Çeşitli amaçlarla Osmanlı'yı ziyaret eden Tatar aydınları, Türk edebiyatı vasıtasıyla yeni edebiyat eserleri ile tanışmaya başlamıştır. Pek çok Türk genci, Avrupa ülkelerine eğitim almaya gittiği gibi çok sayıda Tatar genci de eğitim görmek için Türkiye'ye gelmiş ve ülkede gerçekleşen reform ve ıslahat süreçlerini yakından takip etmiştir. Bu gençler, Türkiye'de gerçekleşen çağdaşlaşma süreçlerini sadece takip etmekle kalmamış, aynı zamanda Türkçeden Tatarcaya çeviriler de yapmaya başlamıştır" (Rami, 2021, s. 63). Bu yıllarda Türkiye'ye eğitim için gelenler arasında G. Segdi⁴ (1889-1956), G.

⁴ Edebiyat bilimci, eleştirmen. 1908-1911 yılları arasında İstanbul'da Dârülmüallimîn'de eğitim almıştır.

Keram⁵ (1878-1947), Musa Akyigit⁶ (1865-1923) gibi isimler de vardı. Türkiye’de eğitim gören gençler Tatar gazete ve dergileri için ülkede gerçekleşen reformlar ve güncel konularla ilgili haberler hazırlayıp sunmuşlardır. Örneğin, II. Meşrutiyet yıllarında İstanbul’a *Vakit* gazetesinin muhabiri olarak gelen Fatih Kerimi (1870-1937) dönemin sosyal, siyasi ve kültürü ile ilgili eşsiz bilgiler içeren *İstanbul Mektupları* eserini kaleme alır. “Son derece dikkatli bir gözlemci olan Fatih Kerimi’nin İstanbul’a gelişinin esas gayesi, Balkan Savaşı ile ilgili hadiseleri takip etmek ve bunları gazetesine bildirmektir, fakat o sadece bununla yetinmemiş, İstanbul’daki sosyal hayatı, halkın meydana gelen felaketler karşısındaki tutumunu, savaşın sivil halk üzerinde yaptığı tahribatı, gazete ve dergileri takip etmek suretiyle de aydınlar ve devlet adamları arasındaki siyasi ve fikri münakaşaları bu yazılarında derin ve objektif tahlillerle yansıtmıştır” (Çökçek, 2001, XIII). Dolayısıyla bu dönemde Tatarlar ve Türkler arasında çok yoğun kültürlerarası etkileşim ve bilgi alışverişi gerçekleşmiştir. “Türkiye’de matbaanın ortaya çıkmasından sonra yayımlanan tüm eserler İdil Boyu ülkesine ulaşabilmiştir. Pek çok Tatar tüccarı Türk yayınlarına hatta abone olmuş ve Türkiye’de yayımlanmış kitapları bolca satın almış ve Kazan’a getirmiştir. Bu kitapların pek çoğu Tatarlar tarafından büyük ilgi ile karşılanmıştır” (Kerimullin, 1983, s. 166-168; Aktaran: İ.Rami).

Edebi yaratıcılık sürecinde Türk edebiyatının derin etkilerini hisseden yazarlardan bir tanesi Ayaz İshaki’dir (1878-1954). “Kendisini ilk eserlerinden itibaren Tatar Türklerinin yaşam tarzını, hayat felsefesini, millî değerlerini, kaderini ve en önemli sorunlarını kaleme alan” (Zaripova Çetin, 2023, s. 94) ünlü yazar ve gazeteci Ayaz İshaki’nin hayatında Türkiye konusu ayrı bir önem taşımaktadır. Çok sayıda edebi esere imza atan yazar ve gazeteci Ayaz İshaki kalemimi “halkını bilinçlendirmek, milletine kültürünü kaybetmeden çağdaşlaşmanın yollarını göstermek ve onları gelişme ve ilerlemeye teşvik etmek için bir araç olarak kullanmıştır” (Çelik, 2023, s.1). Yazar, Kazan medreselerinde eğitim aldığı yıllarda Türkçeye ve Türk edebiyatına yoğun ilgi duymaya başlar. O zamanlarda Türkçeden çeviriler yaparak ilk edebi deneyimlerini gerçekleştirir. Maalesef Ayaz İshaki’nin Türkçeden yaptığı çevirileri günümüze ulaşmamıştır; birçoğu sansür için yollandığı Petersburg’dan geri dönmemiş, kaybolmuştur. Bununla ilgili araştırmacı Fatima İbrahimova “Zamandaşları Ayaz İshaki Hakkında” adlı makalesinde şu satırları dile getirir: “Ayaz İshaki gençlik yıllarında Türk edebiyatı ile yakından ilgilenir, kendisini çeviri alanında da dener. O yıllarda yazdığı makalelerinin birinde Türkiye’de eğitim alan talebelerden çok olumlu bir şekilde bahseder. Çünkü din birliği ve dil yakınlığından dolayı Türkler ve Tatarlar hep çok sıkı bir iletişim içinde yaşamışlardır” (İbrahimova, 1995).

Ayaz İshaki’nin Türk edebiyatının Tatar edebiyatı, bilhassa kendi yaratıcılığına olan etkisi ile ilgili düşüncelerini paylaşmak yerinde olacaktır. Yazar, *Millî Yol* dergisinde yayınladığı “Tolstoy’un Tatar Edebiyatına Etkisi” adlı makalesinde şöyle der: “Genel anlamda Rus edebiyatının etkisi tabii ki çok olmuştur. Ama benim edebiyattaki ilk adımlarım şüphesiz Türk edebiyatı (yazarın kullandığı terim Osmanlı edebiyatı- İ.R.) etkisi altında olmuştur. [...] *Taallümde Saadet (Тәгалләмдә Сәгадәт), Kelepüşçü Kız (Кәләпүшчә кыз), Zengin Oğlu (Бау Улы), Üç Kadın ile Hayat (Өч хатын берләп тормьши)* adlı eserlerimi Rus edebiyatı ile henüz tanış olmadığım yıllarda yazdım. O zamanlarda okuduğum edebiyat Türk edebiyatı ve Türkçeden çevirilen Fransız edebiyatıydı. Jules Verne, Victor Hugo, Maupassant, Daudet ve Dumas gibi yazarlarla Türkçeden yapılan çeviriler vasıtasıyla tanıştım. İkinci olarak, *Dilenci Kızı (Теләнчә Кызы)* eserinin yayım süresi daha sonraki zamanlarda gerçekleşse de eserle ilgili ilk düşüncelerim yazarlığımın ilk yıllarında ortaya çıktı. O zamanda beni çok etkileyen Türk yazar Necip Vecihi oldu. Onun *Çoban Kızı* eseri etkisiyle ta 1898 yıllarında benim kafamda *Dilenci*

⁵ Sanat bilimci, eleştirmen, çevirmen. Kazan’da Muhammediye medresesini bitirdikten sonra İstanbul Üniversitesi Edebiyat-Sanat bölümünde eğitim görür. (<https://matbugat.ru/enc/kram-gabdrahman-176/>, Erişim Tarihi: 01.10.2023)

⁶ 1888’de geldiği İstanbul’da Mülkiye Mektebi’nde eğitim alır.

Kızı eseri oluştu ve bunu arkadaşlarım merhum Hüseyin Yamaşev, Hüseyin Ebüzer, Sadri Maksudi ve Omer Tanrıkoşy ile de defalarca konuştum, fikir alışverişinde bulundum” (İshaki, 1999, s. 431-432). Bu bağlamda Ayaz İshaki'nin edebi yaratıcılığı ve araştırmamızın konusu olan *Hayat mı Bu?* eseri farklı kültürlerin ve edebi etkileşimlerin bir örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. Eserin yazılış süreci ve yazarın etkilendiği kaynaklar, yakın çevre, geniş çevre ve bulunduğu coğrafyada etkin olan öğeleri tespit etmek karşılaştırmalı edebiyat araştırmaları için uygun bir zemin hazırlayarak kültürlerarası etkileşim açısından önemli bilgiler sunmaktadır.

Eserin Yazılış Tarihi

1905 Rus Devrimi ve sonraki yıllarda Ayaz İshaki'nin siyasi faaliyetleri hız kazanır ve yazar çok aktif bir şekilde gazete ve dergilerde, çeşitli toplantı ve mitinglerde çarlık hükümeti aleyhinde konuşmalarını gerçekleştirir. “1907 yılı ortalarından itibaren Rusya’da katı bir baskı rejimi başladı, Stolpin hükümeti Parlamentosu (II. Duma’yı) dağıttı, seçim kanunlarını değiştirdi ve sert tedbirler aldı. 16 Kasım’da *Tan Yıldızı* gazetesi kapatıldı, Tançların lideri Ayaz İshaki hapse atıldı” (Kanlıdere, 201, s. 30). Attığı her adımı çarlık hükümeti tarafından takip edilen yazar, “6 ay Kazan Hapishanesinde kaldıktan sonra 1907 yılı sonunda Çarlık rejiminin aleyhinde faaliyette bulunmak suçuyla Kuzey Buz Denizi’ne kıyısı olan Arhangelsk vilayetine sürgün edildi” (Kanlıdere, 201, s. 30).

1908 yılında Ayaz İshaki sahte pasaport kullanarak Petersburg’ta yaşamaya başlar, oradan da İstanbul’a gelir. İstanbul’da bulunduğu süre içinde yazar Osmanlı’nın siyasi ve kültürel hayatında aktif rol oynamaya başlar. Kanlıdere’nin belirttiği gibi burada Ayaz İshaki, Türk yazarlarıyla tanışır, birçok dergi için makale yazar, İttihat ve Terakki Partisi’nin ileri gelenleriyle bağlantılar kurar, başka siyasetçilerle görüşmeler yapar. Bu sırada Yusuf Akçura’nın önyak olarak kurduğu Türk Derneği’nin faaliyetlerine katılır, Ahmet Hikmet (1870-1927), Mehmet Emin (1869-1944) ve Fuad Raif gibi Türk yazarlarıyla tanışır. 1909 yılında Servet-i Fününcular olarak bilinen Osmanlı edebiyatçılarıyla bütün Türk dünyasının anlayacağı sade Türk dilinin ortaya çıkması konusunda polemige katılır, çeşitli gazete ve dergilerde Rusya Müslümanlarını tanıtan makaleler yazar (Kanlıdere, 2019, s. 32-35). 1908-1911 yılları arasında birkaç kere İstanbul’u ziyaret eden yazar, edebi faaliyetlerine de devam eder ve bu süre içinde *Züleyha* (Зеләйха), *Sünnetçi Dede* (Сөннәтче Бабай) ve *Şakirt Ağabey* (Шәкерт Абый) adlı eserlerini kaleme alır. Bundan sonraki yıllarda araştırmacılar “Ayaz İshaki’nin İstanbul’a olan ilgisini kaybettiği görünmekte. [...] İstanbul’da yazdığı eserlerle bu şehrin havası arasında hiç münasebet görmemekte, onda İstanbul’un minareleri gibi ince hisler, kubbeleri gibi mükellef görünüşler, havası gibi değişken fikirler yok” (Kanlıdere, 2019, s. 35) diye yazsalar da bu fikrin tam anlamıyla gerçeği yansıtmadığını belirtmek gerekir. Tam tersine Osmanlı’da bulunduğu dönem Ayaz İshaki için çok verimli geçer. Yukarıda belirtilen eserlerin yanı sıra yazar, İstanbul’da bulunduğu süre içinde “Tatar dünyasında millî uyanış ve bağımsızlık hareketinin kuvvetlendiği şartlarda onlarla bağlantılı olarak anlattığı” (Zaripova Çetin, 2018, s. 598) *Hayat mı Bu?* (Тормышмы бу?) eserini de kaleme alır. İlk defa 1911 yılında Kazan’da Haritonov matbaasında yayımlanan bu eser, yazarın *Toplu Eserleri*’nin birinci cildinin ikinci kitabında yer alır. Kitabın ön kapağında eserin 1909 yılında İstanbul’da yazıldığı belirtilmiştir (İshaki, 1999, s. 428).

Bütün bu bilgiler ışığında Ayaz İshaki’nin Osmanlı’da bulunduğu yıllarının çok verimli geçtiğini ve birçok eseri tam da bu topraklarda ele aldığını söyleyebiliriz. “Yabancı ülkeleri ziyaret etmek ve yeni şeylerle tanışmak insanın dünya görüşünün genişlemesine ve fikirlerinin oluşmasına ve derinleşmesine yardımcı olur. Onların etkisi altında insan varoluşunun en önemli konularına odaklanır. *Hayat mı Bu?* eserinde de yazar, bireyin yaşam amacı ve anlamı gibi konuların en önemlisini ele alır” (Musin, 1998, s.

57). Gürsel Aytaç'a göre "Kendi ülkesinden farklı olanı tanımak, kişide belli bir eleştiri ruhu geliştirir, kendinin olana, yabancıyı tanıdıktan sonra başka gözle bakmayı öğretir" (Aytaç, 2013, s. 16). Yabancı ülkeleri ziyaret etme, yeni kültürlerle tanışma Ayaz İshaki'de de eleştiri ruhunun gelişmesine neden olur ve *Hayat mı Bu?* tam da bu yaklaşım yani özüne başka gözle bakma sonucunda gelişen kültürlerarası etkileşim ve toplumsal eleştiri unsurlarını içeren bir eser olarak ortaya çıkar.

Ben anlatıcı üslubuyla yazılan ve 76 bölümden oluşan *Hayat mı Bu?* eseri roman olarak adlandırılrsa da olay örgüsü ve anlatılar bakımından daha çok uzun hikâye türüne uygun düşmektedir. Eser, "realist yazarlar tarafından sıkça başvurulmuş günlük yazı türüyle kaleme alınmıştır. Günlük, 28 Mayıs 1895 ile 3 Mayıs 1908 tarihleri arasındaki olayları içermektedir. Eserde 19 yaşındaki bir medrese öğrencisinin önce köyünde ve ardından medrese öğrenimi için gittiği Kazan'daki yaşantısı anlatılır" (Güngör, 2018, s. 168).

Yirminci yüzyıl başı Tatar yazınında Ayaz İshaki'nin *Hayat mı Bu?* romanı ile ilgili farklı bakış açılarını yansıtan eleştiri makalelerine rastlamak mümkündür. Eleştirmenlerin bir kısmı, Ayaz İshaki'nin *Hayat mı Bu?* eserinde kadın konusu ele alınırken şeriat kurallarına uygun olmayan ve İslam dinine aykırı bir şekilde yazıldığı görüşünü dile getirir, başkarakterin İslami değerlerden uzaklaştığına dikkat çekerler. Ayrıca, romanın Avrupa ve Rus edebiyatlarından örnekler alarak yazıldığına dair de gözlemlerde bulunulur. Olumsuz eleştiri yazılarından bir tanesini kaleme alan ünlü Tatar yazar Alimcan İbrahimov (1887-1938), Ayaz İshaki'nin *Hayat mı Bu?*, *Şakirt Ağabey*, *Medrese Yemişi* eserlerinin fuhuş izlenimi vererek olumsuz etkiler yarattığını, aile terbiyesine önem verenlerin bu kitapları evlerine alma konusunda tereddüt ettiklerini ve hatta bu eserleri "pornografi" olarak nitelendirmektedir (İbrahimov, 1915).

Diğer eleştirmenler ise romanın Tatar kültürüne özgü bir karakter yaratma çabası olduğunu öne sürerek romanla ilgili olumlu eleştirilere imza atarlar. Türk-Tatar tarihçisi ve edebiyatçı Aziz Ubeydullin (1887-1937) eserle ilgili eleştiri yazısında şu satırlara yer verir: "Biz Tatarlar, edebiyatımızı seven, bilgili ve okuyan bir milletiz. Çoğumuz medrese eğitimini almış ve eser kahramanının yaşadığı hayat ve ızdırapları, ruhsal değişimlerin hepsini yaşamış ve çekmişiz. O yüzden de biz, talebe sınıfından gelenler için bu eser çok değerli, çok önemli ve anlaşılır bir eserdir" (İshaki, 1999, s. 428-429). Eleştiri yazısının devamında Ubeydullin, *Hayat mı Bu?* eseri kahramanının davranışları ve dünyaya bakış açısının değişiminde Türk edebiyatı ve kültürünün etkisi ile ilgili şöyle demektedir: "İlk zamanlar ruhi hayatımızda biz de eserin kahramanı gibi çok takva olmuşuzdur. Sonrasında Türk kitaplarının etkisiyle palto giyme, siyah börk takmaya başlamışızdır. İlk başlarda biz de usul-i kadim'likten usul-i cedit'e geçiş yapmış ve hayati cedit'ten tarih, coğrafya bilimleri taraftarı olmuşuzdur" (İshaki, 1999, s. 428-429). Bütün bu yazılanlardan yola çıkarak Ayaz İshaki'nin *Hayat mı Bu?* eseri zamandaşları tarafından farklı algılanmış olup farklı düşüncelere, tepkilere, yaklaşımlara sebep olmuştur diyebiliriz.

On dokuzuncu ve yirminci yüzyılların kesiştiği zamanlar sadece Tatar dünyası için değil tüm Türk dünyası için çalkantılı ve zor bir dönemdi. Batı kültürünün kaçınılmaz ve yoğun etkisi Tatar ve Türk toplumlarını tesiri altına almış ve "Osmanlı Türkleri özelinde 'Batılaşma' Çarlık Rusyası Türklerinde 'Ceditizm' terimiyle ifade edilen bu dönemde Batı dünyası önce bilimi, teknolojisini, eğitim anlayışı yüzü yılın ikinci yarısından itibaren de felsefi akımları, kültürü, sanat ve edebiyatıyla örnek alınmaya başlamıştı" (Güngör, 201, s. 167). Bütün bu yenileşme süreçleri toplum içinde ciddi tartışmalara sebep olurken toplumun aydın kesimi kendi eserlerinde dönemi mümkün mertebe doğru bir şekilde yansıtmaya çalışmıştır. "İnancı başta olmak üzere toplumsal yapısı, kültürel inşası, ahlakı ve onun belirlediği yaşam pratikleri ile Doğu dünyasına büsbütün yabancı olan bu medeniyeti 'uyarlama' çabaları Türk Dünyasında pek çok tartışmayı da beraberinde getirmiştir. Edebiyatçı aydınlar bu devirde bir

tarafından süreli yayın organlarında yayımladıkları fikir yazıları ile yöneltilen sert eleştirilere karşı yenilikçi fikirleri savunmuşlar bir taraftan da hikâye, roman, tiyatro gibi edebi türler aracılığıyla yeni usul yaşantıyı halka benimsetme çabasına girmişlerdir" (Güngör, 201, s. 167).

Böyle ilginç ve aynı zamanda karışıklıklarla dolu bir dönemde yazılan eserin Giriş kısmında okura seslenen Ayaz İshaki, eserin yazılış maksadı ile ilgili kendi fikirlerini de paylaşır: "*Bir Medrese Öğrencisinin Hatıraları* adıyla karşıma çıkan bu defter, hayatımızın en yaralı noktalarını ve birçok gencimizin yaşantısını tasvir ettiği için bu boş, anlamsız hayat bende 'Hayat mı Bu?' sorusunun ortaya çıkmasına neden oldu. Cevabım bulamadığım bu soruya belki siz cevap verebilirsiniz diye *Hayat mı Bu?* kitabımı yayınlamaya karar verdim" (İshaki, 1999, s. 33). Bu satırlardan anlaşıldığı kadarıyla Ayaz İshaki, o dönem Tatar toplumu için önemli olan birey ve milletin manevi değerleri, gençlerin eğitimi ve onların geleceği gibi konuları ele almıştır. Yazar, *Hayat mı Bu?* eserinin özünü teşkil eden bu konuları daha sonra ele aldığı eserleri bilhassa *Molla Babay* (Мулла бабай) (1910) adlı romanında daha canlı ve daha kapsamlı bir şekilde işlemeye devam eder (Yarullina, 2002: s. 15).

Kültürlerarasılık Bağlamında *Hayat mı Bu?* Eseri

Ayaz İshaki'nin *Hayat mı Bu?* romanı, okuyucuları kültürlerarasılık bağlamında derin bir yolculuğa çıkaran, farklı coğrafyalardan, düşüncelerden ve duygulardan besleyen zengin bir eserdir. Yazar, eserin sayfalarına insanın iç dünyasını ve toplum ile ilişkilerini, kimlik arayışı labirentlerini ustalıkla yansıtarak okuru yaşamın anlamını sorgulamaya davet eder. İshaki, sadece bireyin değil toplumun değerlerinin ve yaşam normlarının nasıl şekillendiğini anlatır, insani duyguların ötesine geçmeyi başarır, insanın kendi içindeki temel arayışını ele alır.

Okur, farklı toplumların renkli dokusuna tanık olurken kendi iç dünyasına keşfe çıkar. Eserin sürükleyici atmosferi ve etkileyici anlatımıyla yazar, yabancılaşmanın ve aidiyetin nasıl birbirine içkin olduğunu derinden hissettirir. Ayaz İshaki'nin *Hayat mı Bu?* romanı kültürlerarası etkileşimlerin ve insanlığın evrensel bağlarının izini sürerken insanın kendisine ve dünyaya dair yeni bakış açıları sunan etkileyici bir eserdir. Bu eser, sadece bir edebi eserden çok daha fazlasını sunarak dünyanın farklı renklerini anlamaya ve değerleri sorgulamaya yardımcı olur.

Ayaz İshaki *Hayat mı Bu?* eserinde o dönemdeki Tatar toplumunun okuyan ve eğitime ilgi duyan kesiminin geniş panoramasını gözler önüne serer. Bu anlamda, Tatar edebiyatının önde gelen ismi Ayaz İshaki'nin tüm eserleri dönemini yansıtan bir ayna özelliğine sahiptir. Çünkü bilindiği üzere "Edebi metinler ait oldukları milletlerin en önemli kaynakları arasında yer alırlar. Her ne kadar eser ve sanatçı birbirine en yakın iki unsur olsa da eseri toplumdan ayrı tutmak mümkün değildir. Eserin varlık sebebi olan dil aracılığıyla metne dâhil edilen hemen her şey sadece yaratıcının değil aynı zamanda yazıldığı dili konuşan toplumu da yansıtır. Bu yüzden edebi metinler hem kültürü var eden hem de kültürle var olabilen önemli yapılarıdır" (Sivri, 2017, s. 541). Aynı zamanda İshaki, tasvir ettiği dönemin eğitim, inanç sistemi, örf ve adetlerini, sosyal ve kültürel olgularını etraflıca ele alır, yaşadığı dönemin sosyal, kültürel, iktisadi olaylarını "eserinde adeta bir tercüman gibi kendi kurgusu ile işler ve adeta dönemin aynası rolünü üstlenir" (Baykan, 2017, s. 71).

Monolog şeklinde yazılan tek kahramanlı romanda başkahraman, kendi yaşadıkları, bildikleri, duydukları ve hissettiklerini öne çıkarmakta ve böylelikle eser boyunca kendini bulma evrelerinden geçmektedir. Bu manevi yenilenme sürecinde başkahraman, devamlı Doğu ve Batı kültürleri arasında karşılaştırmalar yapar, eski ve yeni arasında en doğru olanı seçme çabaları içerisinde bulunur.

Yukarıda da bahsedildiği gibi Ayaz İshaki Türk edebiyatını iyi bilir. Dolayısıyla yazarın Türk tarihi, kültürü, eğitim sistemi ve edebiyatına dair bilgileri *Hayat mı Bu?* adlı eserinde de yansıma bulmuş, olay akışında Türklerin tarihi, yaşam tarzı ve edebiyatına ilişkin not, gözlem ve ayrıntılara bolca yer verilmiştir.

Hayat mı Bu? eserinin başkarakterinin ailede aldığı terbiye ve yetiştirilme tarzında Doğu kültürü ve İslami değerler önemli yer tutmaktadır. Küçüklüğünden itibaren ailede dini terbiye alan başkahraman, eserin ilk bölümlerinden itibaren kitap okumayı seven bir çocuk olarak anlatılır. Kazan medreselerinde öğrenim gördüğü yıllarda Arapça, Farsça, İslam felsefesini öğrenir ve zamanla münazara yapmayı seven bir genç olarak yetişir. Eserin ilk sayfalarında başkahramanın tüm amacı dini, İslami öğretilere göre düşünmek ve yaşamaktır; bir halifenin, bir imamın, bir peygamberin güzel vasıflarına sahip olmaya çalışmaktır.

Başkahraman köyünde tatil yaparken, bir zamanlar Kazan'da eğitim gören merhum Abdullah'ın kitaplarının eline geçmesiyle ilk defa Türk kitaplarıyla tanışır. İki bavul dolusu kitap arasında sayfaları ayrılmış Türkçe yazılmış bir kitapla karşılaşır. Bu kitabın *Osmanlı Tarihi* olduğunu anlayan başkahraman başka ders kitapları yanı sıra bu kitabı da seçer alır. Çok ilgisini çeken *Osmanlı Tarihi* kitabını iki hafta içinde üç kere okur.

Ayaz İshaki'nin kendi biyografisine dayanan bu bölüm, yazarın çocukluk ve gençlik yıllarına dair önemli bir pencere açmaktadır. Ayaz İshaki'nin hayatı, aldığı eğitim ve edebi ilgileriyle şekillenirken, aynı zamanda onun toplumsal ve entelektüel evrimini de yansıtmaktadır.

Yazar, Türkçe yazılmış *Tercüme-i Hâlim* adlı eserinde Çistay⁷ medresesinde talebelik döneminde annesinin memleketi Müslim köyüne anneannesine misafirlğe gittiğini ve bir gün sabah kalktığında yan odada anneannesinin köylü kızlarına sadece medreselerde öğretilen *Şemsiye* kitabını çalıştırdığını duyduğunu anlatır. Devamında Ayaz İshaki Türkçe yazılmış kitapların eline geçmesini ve belki de edebiyata olan merakının ilk kıvılcımlarını yakmaya sebep olan bir olaydan bahseder: “Kazan'da Şehabeddin Mercani'nin⁸ talebesi Şeyheddin abi, şarbon hastalığından vefat ettikten sonra onun bir sandık dolusu kitapları medreseden köye getirilmiş. *İsagoci Tefsiri*,⁹ Molla Sadık kitabı, mantıktan *Süllemü'l-Ulum*,¹⁰ *Tehzib*,¹¹ Taftazani kitaplarından¹² başka Osmanlı Türkçesiyle yazılmış ve İstanbul'da yayımlanmış birkaç kitap daha vardı. Seydullah abi: ‘Bunlar bizde boşu boşuna duruyor. Sen talebesin, yararı dokunacaksa, al, oku’ dedi. Ben yirmi otuza yakın Arapça, Türkçe yazılmış kitapları toplayıp eve geldim. Şimdi de iyi hatırlıyorum. Bu kitapların arasında Selim Sabit'in *Muhtasar Coğrafya Risalesi*, *Osmanlı Tarihi* bir de *Endülüs Tarihi* vardı. Bu kitaplar benim için bir hazine niteliğindediydi. Mantık kitapları gelecek sene medresede göreceğim dersler için yararlı olacaktı. Türkçe kitaplar ise benim için o güne kadar hiç görmediğim bilim dünyasının kapılarını açtı. Köyümüze dönünce de ben coğrafya kitabını okumaya ve haritaları incelemeye başladım. Haritada İslam hükümetleri dikkatimi çekti. Ben niçin İslam devletlerinin birleşerek bütün dünya kâfirlerine karşı bir devlet oluşturmadıkları üzerine çok düşünmeye ve bu konuları babamla tartışmaya başladım. Bu kitaplar arasında en sevdiğim kitap

7 Tataristan'da bir şehir.

8 Şehabeddin Mercani (1818-1889), Tatar din adamı, tarihçi ve eğitimci.

9 Furfürüyüs (Porphyrios) tarafından Aristo'nun *Kategoriler*'ine giriş olarak yazılan eser; İslâm dünyasında aynı maksatla yazılmış eserlerin ortak adı. (Abdulkuddüs Bingöl, “İsâgüci”, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/isaguci>, Erişim Tarihi: 21.10.2023).

10 Süllemü'l-'ulum, Mantıkla ilgili bir eserdir.

11 Tatar medreselerinde okutulan mantık kitapları için kullanılan isim.

12 Sa'düddin Mes'üd b. Fahriddin Ömer b. Burhâniddin Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî et-Teftâzânî (ö. 792/1390). Çok yönlü âlim. (Şükri Özen, “Teftâzânî”, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/teftazani>, Erişim Tarihi: 20.10.2023).

Osmanlı Tarihi ve Endülüs Tarihi olup Osmanlı Türkçesiyle de ilk tanışmamdı. Bu kitaplar dil ve konu açısından benim 12-13 yaşlarındaki bir çocuğun çok dikkatini çekti ve bu kitapları defalarca okudum. *Endülüs Tarihi* kitabı da beni çok etkiledi. Türk edebiyatına olan ilgim de tam o yıllarda ortaya çıktı. O günden beri elime geçen tüm Türkçe kitapları bir bir okumaya başladım” (İshaki, 1999, s. 431-432).

Çok severek okuduğu Türkçe kitaplar ve İsmail Gaspralı'nın çıkardığı *Tercüman* gazetesinin etkisiyle yavaş yavaş başkahramanın dünya ile ilgili görüş ve düşünceleri değişir. Örneğin, akrabaları ve yakın köylerin imamlarıyla yaptığı sohbetlerde Türkçe kitap ve gazetelerden öğrendiği tarih, siyaset ve bilimsel keşiflerle ilgili bilgilerini paylaşmaya, ortaçağ Osmanlı tarihini, Türklerin Mısır'ı fethetmesi, İngiltere kraliçesi Victoria ile Mısır için verdiği mücadelelerden bahsetmeye başlar: “Yemekten sonra çaya kalanlara top patlatarak bulutlardan yağmur yağdırma, Türk ve İngiliz siyasetinden söz ederek misafirlerin takdir ve hayranlığını kazandım. Sonrasında sultanın Victoria'yı kandırarak nasıl Mısır'ı geri aldığını anlattım” (İshaki, 1999, s. 36-37). Zamanla eserin başkahramanı Müslüman devletlerin geri kalmışlığının sebepleri, dünyadaki yeri, önemi ve geleceği gibi konularda artık rahatça fikir alışverişinde bulunabilir hale gelir.

Eserin sekizinci bölümünde yine başkahramanın Türkçe kitap okumasından bahsedilir. Özellikle de tarihe ilgi duyan genç, Osmanlı tarihi ile ilgili eline geçen kitabı defalarca okur, Osmanlı'nın geçmişte büyük bir imparatorluk haline gelmesinin ardından dağılmasının sebepleri üzerine düşünmeye başlar: “Küçük bir halkın bu kadar büyük imparatorluk inşa etmesi, o imparatorluğun dünyanın en büyük devletleri arasında yer alması, sonrasında da çöküşe geçişi gözlerimin önünden tek tek geçti” (İshaki, 1999, s. 44-45). Başkahramanın olumlu etkisiyle babası da tarih ve siyasi konularla daha çok ilgilenmeye başlar, sohbetler esnasında Müslüman devletlerin başarısızlıklarından, Buhara'nın dini bir merkez olmaktan çıkmasından, Şamil'in yenilgisinden ve savaşta Türklerin mağlup olmasından bahseder. Başkahramanın babası Müslümanların yenilgisini düzensizlik ve şeriat kanunlarının çiğnenmesinde görür, tüm başarısızlıkları dinden uzaklaşma ile açıklamaya çalışır. Babası, Tatar dünyasının da yavaş yavaş Doğu'dan Batı medeniyetine doğru kaydığını ve yüzünü Avrupa'ya doğru çevirdiğini belirtir. Ancak başkahramanın babası Avrupalılaşmayı ve Rusları örnek almayı kabul etmez, bu tür yenilik ve değişimlere direnir, karşı çıkar.

Yaz tatili bitip şehre döndüğünde başkahraman İstanbul'da eğitim görmüş ve oradan çok sayıda kitap getirmiş bir zengin çocuğuyla tanışır. “Onun İstanbul'dan çok sayıda kitap getirmiş olduğunu öğrenince o kitapları okumak isteğimi bildirdim. O da gelip almaya izin verdi. Bugün bir sürü roman, gazete, risale alıp geldim. Şimdi okumaya başlayacağım” (İshaki, 1999, s. 73).

Zengin çocuğundan alınan bu kitaplar başkahramanın iç dünyasında büyük değişikliklere sebep olur, onu düşünmeye zorlar ve dünyaya bakışını farklı bir yöne çevirir. Ancak okuduğu bütün bu kitaplar başkahramanın bilgiye olan ihtiyacını tam olarak karşılayamaz. Başkahraman, bu kitapların Türklerin hayatından çok uzak olduğunu, tam anlamıyla yansıtmadığını, eserlerde kullanılan isimlerin de Fransızca isimler olduğunu vurgulamaktadır: “Bol bol Türkçe kitaplar okuyorum. Romanlardan ziyade hikâyeleri çok seviyorum. Peki ama neden bu roman kahramanlarının isimleri George, Alfred, Carl, Emma, Catherine gibi yabancı isimler? Türklerin kendi hayatı hakkında niye yazılmamış?” (İshaki, 1999, s. 73). “İstanbul'da çıkan yayınların eserin çeşitli bölümlerinde tekraren gündeme getirilmesi İshaki'nin aydınlanma hareketinde Türkiye'yi bir istikamet olarak gösterdiğinin delilidir. Türkiye'deki yayın faaliyetlerine yapılan bu vurgu –örneğin bir köy evinde İstanbul'da basılan kitaplara rastlanması– aydınlanma sürecinde Kazan Tatarlarının o dönem Türkiye ile ne denli yakın ilişkiler içerisinde olduklarını da ortaya koymaktadır” (Güngör, 2018, s. 169).

Başkahramanın Fransızcadan Türkçeye çevirilen romanlarda anlatılan kadın ve erkek arasındaki aşk ilişkileri dikkatini çeker. “Okuyorum da o romanlardaki hayat ilgimi çekiyor. Ne güzel bir hayat! Karı koca birlikte, birbirinden utanma, uzaklaşma yok. Aralarında konuşarak anlaşabiliyorlar. Birbirine güzel mektuplar yazıyorlar, gerekirse ağlaşıyorlar, özlemle kavuşuyorlar. Çok ilginç bir hayat!” (İşhaki, 1999, s. 73). İlişkilerin açık açık yaşanabilmesi, kadın erkek eşitliği, hislerini ifade edebilmeleri başkahramanı son derece etkiler. Bu arada başkahramanı etkileyen unsur aşktan ziyade insanların kendini ifade edebilme özgürlüğüne ve özgüvenine sahip olmasıdır. Başkahraman kitaplarda tasvir edilen aşk ilişkilerini merak eder ve kadın ile erkek arasındaki ilişkileri kendine örnek alarak bunları hayal etmeye başlar. Ancak okuduğu bu romanlarda anlatılan ilişkileri açık açık yaşamaya cesareti de yetmez. Ailesinde aldığı terbiye, kadınlarla açık açık ilişkiler kurmasına izin vermediği gibi bir hayat kadınının davet ettiği yere de gidemez, kadınların yanında kendini rahat hissedemez. Bir seferinde tramvayda iki Tatar kadınına Çin kültürünü anlatmaya başlar. Ancak başkahramanın tavrını anlamayan bu Tatar kadınları sohbet katılamaz, onunla diyalog kuramazlar. Başkahraman ise onların konuşmaktan çekinmelerini cehaletlerinden, Fransız romanlarını okumamış olmalarından kaynaklandığını düşünür ve onları eskide kalmakla suçlar. Kadınlarla tanışma ve sevişme hayalleri içinde haftalar ve aylar geçirir ama hiçbir kadına yaklaşamaz ve böylelikle bütün hayallerini süsleyen aşk beklentileri cevapsız kalır.

Başkahraman, kadın ve erkek arasındaki aşk ilişkilerinin maddi imkânlarla dayalı olduğunun da farkındadır: “Anlayamadığım bir şey var. Hepsi birbirine değerli şeyler alır, pahalı hediyeler verir, büyük miktarda paralar kaybeder ve bazen de kazanırlar, seyahat ederler. Bunu yapacak parayı nereden buluyorlar? Parayı nasıl kazanıyorlar?” (İşhaki, 1999, s. 74). Fransız erkeklerinin kadınlarına hediyeler alması, gezilere çıkması, kumar oynaması, yani maddi ve ekonomik açıdan rahat bir hayat sürmesi başkahramanı kendi ekonomik durumu ve buna bağlı olarak maddi sıkıntıları ile ilgili derin düşüncelere sevk eder.

Fransızcadan Türkçeye çevrilen romanlar başkahramanın giyim kuşamında da değişiklere sebep olur. Evden gönderilen beş tenke¹³ parasıyla Avrupa tarzında dikilmiş bir palto satın alır, Fransız erkeklerinin giydiği ayakkabı, Avrupai tarzda dikilmiş pantolon ve börk giyme hayalleri kurmaya başlar. Fransızca romanlarla tanışmak ve okumak başkahramanın sadece kişiliğini ve kadınlara karşı yaklaşımını değiştirmekle kalmaz, aynı zamanda dünyaya bakış açısını da değiştirir. Köye döndüğünde babasıyla da bir anlaşmazlık yaşamaya başlar. Başkahraman, Doğu'nun çok eski zamanlardan beri aynı kalmış, hiç değişmemiş ve artık kalıplaşmış hayat tarzını eleştirir. Babasının “mutluluğun bir dilim bayat ekmek yiyip karnı namazlık üzerinde kitap okumak, zikretmek ve tesbih çekmekten ibaret olduğu” fikrine katılmaz, hatta zahitlik¹⁴ hayatını da kabul etmez (İşhaki, 1999, s. 77).

Aynı zamanda başkahraman, dini fanatizme de karşı çıkar. Avrupa tarzında giyinen, yenilenmiş bir zihne sahip olan medrese öğrencisi, yenilikçi taraftarı ve destekçisi olur. Tatar hayatının Fransız romanlarındaki gibi olmasını, Avrupalılaşmasını ister, din ve milletin kaderi meseleleri üzerine düşünmeye başlar.

Metinlerarasılık Bağlamında Toplumsal Eleştiri

Başkahraman, okuduğu kitaplardan Endülüs Araplarının tarihini öğrenir ve bir zamanlar müreffeh olan Endülüs'ün tarih sahnesinden düşmesine derin üzüntü hissetmeye başlar. Eserin dokuzuncu

¹³ Para birimi.

¹⁴ Zahitlik, asketik bir yaşam tarzını, maddi zevklerden kaçınmayı ve manevi değerlere odaklanmayı ifade eden bir terimdir.

bölümünde Endülüs Müslümanları ile ilgili örnekler verirken tüm dünya Müslümanları ile ilgili düşüncelerini paylaşır ve eline geçen bu kitapta anlatılan güzel, örnek alınacak hayata hayran kalmaktan kendini ahkoyamaz.

Hayat mı Bu? eserinin 13. bölümünde başkahramanın eline geçen bir kitapta Taşkentli Molla Abbâs adında birinin Kırk Azizler Kabri'ni ararken İspanya'ya ulaşması ve orada Endülüs Araçlarından kalma halkların şimdiki hayatı tasvir edilir. Daha önce Endülüs tarihi ile tanışmış olan başkahraman için bu kitap ilginçtir ve bu kitap sayesinde ideal toplum örneği ile tanışmış olur. Adı geçerse de bu eserin İsmail Gaspralı'nın *Darürrahat Müslümanları* adlı eseri olduğu anlaşılmaktadır. Ayaz İshaki'nin biyografisi ile ilgili kaynaklar, Türk dünyasının önde gelen iki isminin yakinen tanış olduğunu doğrular. Ayaz İshaki'nin "1911 yılı Ekim ayı sonunda Petersburg'a dönerken Bahçesaray'a uğrayıp Gaspralı'nın misafiri" olduğu bilinmektedir (Kanlıdere, 2019, s. 35).

İshaki, *Hayat mı Bu?* eserinde, Gaspralı'nın *Darürrahat Müslümanları* adlı kitabında sözü edilen bilimsel ve kültürel açıdan gelişmiş olan İspanya Endülüs'ünü, geri kalmış Türkiye ile karşılaştırır. Bu ideal toplumun padişahları Osmanlı sultanları gibi sadece haremle uğraşp durmazlar, millete ve ülkeye hizmeti birinci vazifeleri görürler. Yazar, Osmanlı'nın çöküş sebeplerini, Osmanlı sultanlarının "yüzlerce binlerce" cariye ile uğraşmaktan devlet işlerine vakit ayıramamakta ve halktan uzaklaşarak sıradan insanlar gibi davranmamalarında görmektedir.

Endülüs Müslümanları örneğini vererek Gaspralı gibi İshaki da Tatar toplumunda değişim ve yeniliklerin önemini ve bu yönde harekete geçilmesi gerekliliğini vurgular. Gaspralı'ya göre Müslümanlar, "ancak iyi bir eğitim sistemiyle ve marifetle, din ve fen bilimlerini bir arada öğrenerek, azimle/sadakatle çalışıp gayret ederek, güzel ahlaklı olup güzel davranışlar sergileyerek kalkınabilirler. Bunların gerçekleşebilmesi için toplumun akıllı, dirayetli, erdemli ve adaletli idarecilere, adaletli yargıçlara, yetenekli, bilgili ve şahsiyetli ulemaya sahip olması gerekir" (Parlak, 201, s. 158).

Ayaz İshaki'nin *Hayat mı Bu?* eserinde ele aldığı ideal toplumda da her şey çok güzeldir: Yoksulluk yok, açlık yok, dilencilik yok, hastalık yok, zulüm yok, baskı yok, her yerde eşitlik ve adalet hüküm sürüyor. Her evde elektrik lambası mevcut, ulaşım hızlı trenlerle sağlanıyor. Erkekler eşlerini olmadık şeyler için dövmez, en ufak bir sebep için boşamazlar. Kadınlar da kendi hayatlarını kendileri yönetirler. Orada imamlar da her şeyi "şeriata uymuyor" diyerek inkâr etmez (İshaki, 1999, s. 49-50). Bu ideal toplum tasvirleri başkahramana eserin ana sorularından birini sormaya sebep olur: "Neden bizde böyle değil? Neden biz de o Araçlar gibi yaşayamıyoruz? Halbuki biz de Müslümanız! Neden onlarda eğitime önem verilmiş, bizde ise cehalet en üst düzeyde hüküm sürüyor. Neden bizde baskı ve zulüm bu kadar yaygın, neden onlarda son bulmuş? Neden bizde tüm sokaklar fakirlik dolu, hırsızlık baş almış gidiyor. Neden onlarda kadınlar padişah bile olmuş, bizde ise hala cariye olarak kalmaya devam ediyor. Bunun sebebi nedir?" (İshaki, 1999, s. 50). Endülüs ve Tatar toplumlarını karşılaştırırken başkahramanımız, aldığı geleneksel terbiye, yetiştirilme tarzı ve eğitim ölçütleri içinde kalır. Sonuç olarak marifetli ve ideal topluma ulaşma yollarını bulamayan başkahraman, her şeyi babası gibi Kur'an talimatındaki Levh-i Mahfuz tahtasına yazılmış kaderle bağlantılı bir şekilde anlatır.

Ayaz İshaki, eserinde medrese eğitimi almış ve İslam terbiyesiyle yetişmiş bir talebe vasıtasıyla Tatar toplumunun eleştirisini dile getirme fırsatı, toplumun gidişatında gördüğü eksiklikleri doğrudan söyleme imkânı bulur. Ben imzası, yazara yaşadığı toplumun problemleri, İslam cemiyetine yöneltilmiş bazı sert tenkitleri yapma imkânı sağlamıştır.

İnsan Doğası ve Eğitim

Ayaz İşhaki'nin *Hayat mı Bu?* eserinde ünlü filozof ve yazar Jean-Jacques Rousseau'nun (1712-1778) fikirlerinin etkilerini de görmek mümkündür. Jean-Jacques Rousseau, 18. yüzyılın önemli filozoflarından olup insan doğası, eğitim ve toplumsal sözleşme konularıyla ilgili fikirleriyle tanınır. Rousseau'nun fikirleri Türkiye'ye 19. yüzyıl ortalarında Tanzimat döneminde girmeye başlar. "Rousseau, Batı'da olduğu gibi ülkemizde de hem fikirleriyle hem yaşamıyla tartışmalar yaratmış bir düşünürdür. Rousseau, Türkiye gündemine ilk defa siyasal özgürlük taleplerinin gündeme geldiği Tanzimat Devrinde Yeni Osmanlı yazarların vasıtasıyla girmiştir. Ziya Gökalp (1876-1924) gibi daha sonraki kuşak Osmanlı aydınları üzerinde de doğrudan veya Emile Durkheim üzerinden dolaylı olarak Rousseau etkisini görmek mümkündür. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından günümüze, Rousseau'nun *Toplumsal Sözleşme* ve *Emile* gibi önemli eserleri Türkçeye çevrilmiş, eğitim ve siyaset felsefesine dair fikirleri muhtelif dergi ve kitaplarda yayınlanıp tartışılmıştır" (Orhan, 2013, s. 122).

"Rousseau'ya göre yozlaşmanın en temel sebebi uygarlaşmadır. Rousseau, insanlığın uygarlıktan uzak ilkel ve doğal halini medeni halinden üstün ve yüce görür. Bu nedenle yapmak istediği şey, toplumsal yaşamın ve kültürün etkilerini en aza indirmektir. İnsanoğlunun ilkel çağlarında uygarlığın ve toplumsal kurumların yozlaştırmalarından uzak olduğunu ileri sürer. Diğer insanlarla beraber yaşıyor olmak ve bu nedenle ortaya çıkan ihtiyaçlara uyum sağlamak, insanda yozlaşma sürecini başlatır" (Tüfenkçi & Çetin, 2017, s. 497).

Rousseau'nun yukarıdaki paragrafta yer alan fikirlerinden etkilendiği açıkça görülen Ayaz İşhaki'nin eseri, huzur ve mutluluk dolu köy hayatı tasvirleriyle başlar. İlk sayfalarda her şey, insanın doğasına uygun bir şekilde iç huzur ve mutluluk hissi vermektedir: Ormanlar, yeşil alanlar, akan sular, çevresindeki çiçekler ve bu rengarenk çiçeklerin etrafında uçuşan kelebekler, arıların kendilerine özgü sesler çıkartarak bal toplamaları. Bütün bu doğal huzur ve güzelliklerin merkezinde ise kâinatın efendisi, tüm dünyayı ışınlarıyla sarıp sarmalayan, aydınlatan ve ısıtan Güneş bulunmaktadır. Bu doğal güzellikler ve olgular başkahramanın dikkatini çeker, ona mutluluk ve dinginlik hissi verir, huzur-ı kalp durumuna sevk eder. (İşhaki, 1999, s. 40-42).

Doğa ile iç içe yaşıyan insanların ilişkileri de doğal, samimi ve güzel bir şekilde tasvir edilmiştir. Medresenin ilk senesini tamamlayıp köye dönen delikanlı, köylü kızları ve gençlerinin toplanıp birlikte oyun oynamaları ve belki de ilk aşklarının alevlenmesi sahnelerine tanık olur. Onların mesut ve mutlu anları için sevinir, biraz da kıskanır. Başkahraman kırsalda, doğanın kucağında, şehir hayatından uzakta yaşıyan ahlakı bozulmamış, temiz, sağlıklı, saf köylü kızlarını övmeye, onları şehir kızlarına göre üstün görmeye başlar.

Başkahraman büyüdükçe cinsel istekleri artar ve karşı cinsle daha çok ilgi duymaya başlar. Ancak ailesinde gördüğü dinî terbiye, karşı cinsle açık açık ilişki yaşamaya izin vermez ve başkahraman ilişkilerini sağlıklı bir şekilde yürütemez, kadınlarla konuşamaz, öpüşemez, hatta hayat kadını ile bir ilişki yaşar ve bunun sonucunda kendini suçlar, derin vicdan azapları çeker. Aşk konusunda hüsrana uğrayan başkahraman, Kazan'dan ayrılmak istemez. Köyden uzakta şehir hayatı daha serbest ve daha çok imkânlar sunuyor gibi gelir ona. Başkahraman, bütün ümitleri tükenince okuduğu Türk romanlarında köylü kızlarının övüldüğünü de hatırlar, onların doğaya daha yakın, saf ve temiz olduklarını düşünmeye başlar: "Eh, romanlarda da köylü kızlarının aşkları övülür, saflıklarını ve temizliklerini anlatılır. Aynısını yapacağım. Artık eskisi gibi boş ve geveze değilim, roman okuyan biriyim" (İşhaki, 1999, s. 76).

Köyde, şehirdeki gibi güzel parklar, müzik, eğlence ve melek gibi giyinmiş kızlar da yoktur. Akşamları sadece kurbağa ve horozun sesi duyulur. Köylüler, milletin kaderini düşünmez, onların derdi ne olursa olsun aklıktan ölmek ve günü kurtarmak gibi basit meşgalelerdir: "Bir köylünün atı uyuz olmuş, ikincisinin sığırı buzağılamamış, üçüncüsünün tavukları yumurtlamayı bırakmış" (İshaki, 1999, s. 77-78). Köylüler hayat mücadelesi içindedir, başkahraman ise halkın eğitimi ve bilgili olması gerektiğini düşünür. Ancak köylüler, başkahramanın Dünya'nın yuvarlak olduğu ve usul-i credit ile ilgili düşüncelerini dinlemek, hatta anlamak bile istemezler. Kendi düşüncelerini anlatamayan başkahraman, şu neticeye varır: "Evet, saman kaplı evlerin dışında at, sığır, keçi, koyun dışında başka hiçbir şeyle ilgilenmeyen köy ortamında Fransız romanlarını okuyan, dünya ile ilgili birçok bilgiye sahip olan ben yalnızım!" (İshaki, 1999, s. 77-78). "Delikanlının köy yaşantısıyla ve köylülerle olan bağları yıldan yıla kopmuştur ancak modernizmle ilişkilendirilen şehir hayatına da uyum sağlayamamıştır. Yazarın göstermek istediği de işte bu arafta kalıştır. Kültür çatışmasının yanı sıra Kazan'daki yaşantının tasviriyile dönem aydınlarının usul-i credit hareketini içselleştirmekten uzak yüzeysel bakış açıları da eleştirilmiş olur" (Güngör, 201, s. 172). Eserin olay örgüsünden anlaşıldığı üzere, köyden ayrılarak şehre gelen ve doğal yaşamından uzaklaşan başkahraman derin bunalım geçirir. Köydeki hayat başkahramanı tatmin etmez ancak şehir hayatında da kendini bulamaz.

Rousseau gibi Ayaz İshaki de Tatar toplumunda gözlemediği ahlaki bozulma ve sosyal eşitsizlikler nedeniyle dönemin eğitim anlayışlarını eleştirmiş ve bu durumu değiştirme yollarını aramaya çalışmıştır. Ayaz İshaki, Rousseau'nun "birey doğasına uygun eğitilmezse, toplum düzeninden ve mutluluğundan bahsetmek imkânsız olduğu" (Tüfenkçi & Çetin, 2017, s. 496) fikrini kendi eserinde de işlemiş ve dönemin medrese eğitimi ciddi eleştirilere tabi tutmuştur. Ayaz İshaki, doğru eğitimin bireyin karakterini şekillendirdiğini, yanlış eğitimin ise bireyin tüm hayatını kötü anlamda değiştirdiğini, onun düşünce ve davranış biçimini etkilediğini düşünür. Toplumsal düzen ve eğitim, insanları toplumsal normlara ve değerlere uygun şekilde biçimlendirir. Bu nedenle, Ayaz İshaki de Rousseau gibi doğal saflığa geri dönmek isteyen insanların toplumsal etkilerden uzak bir şekilde yetiştirilmeleri gerektiğini savunur. Ona göre insanlar kendi özlerini bularak ancak daha özgür, daha adil ve daha mutlu bir yaşam sürdürebilirler.

Millet Anası İmgesi

Hayat mı Bu? eserinin on yedinci bölümünde başkahraman, kendisinin de katıldığı bir hasat sırasında, çalışanlar arasında bir annenin çocuğunu emzirme sahnesini tasvir eder. Ustaca ve etkileyici bir şekilde anlatılan bu satırlar, kadınlık ve annelik duygularının bir ideali olarak kabul edilen Rönesans dönemi ressamı Leonardo da Vinci'nin (1459-1519) *Litta Meryemi* tablosunu anımsatır. Büyük bir istek ve güçle annesini emen çocuk ile büyük bir sevgi ve huzurla çocuğuna bakan anne, başkahramanın saygı ve hayranlığını uyandırır ve huzur dolu anların yaşanmasına sebep olur. Ayaz İshaki, Leonardo da Vinci gibi gerçek bir duyarlılık ve ustalıklı insanlığın doğal güzelliği ve derin, gerçek duygularının samimi bir tablosunu çizer.

Ayaz İshaki, ilk eserlerinden itibaren milletin kaderi ve Tatar halkının siyasi terakkisi için büyük çabalarda bulunan bir yazar olarak Tatar halkının istikbali için yorulmadan çalışacak bir anneye kutsal sayılacak bir görev daha belirler. O da kendisi gibi çalışkan ve milleti için çabalayan bir çocuk yetiştirmek ve terbiye etmektir. Birçok eserinde Millet Anası imgesini işleyen İshaki, Tatar kadınına methiye dolu satırlar yazar ve milletin istikbalinin onun ellerinde olduğunu defalarca vurgular: "Yaşasın, çalışkan anne! Yaşasın, azimli çocuk. Bilin ki dünyanın tüm kıymetleri ve tüm geleceği sizin yetenekli ve becerikli

ellerinizde. Bil ve yaşa!" (İşhaki, 1999, s. 57). Bu satırlar, yeni nesli yetiştirmek gibi büyük bir görevi üstlenen bir kadın-ananın ilahisi gibi yansımaktadır.

Sonuç

On dokuzuncu yüzyıl sonu, yirminci yüzyıl başlarında yenileşme sürecine giren Tatar edebiyatı, çeşitli edebiyatların etkisini hissederek gelişmiştir. Bu edebiyatlar arasında en önemlilerinden biri şüphesiz Türk edebiyatıdır. Türk ve Tatar edebiyatları arasındaki bu edebi etkileşim, Tatar edebiyatının gelişimine, zenginleşmesine ve kültürel bağlarının güçlenmesine önemli katkılar sağlamıştır.

Ayaz İşhaki'nin *Hayat mı Bu?* eseri, sadece yirminci yüzyıl başı Tatar toplumunu yansıtmakla kalmayıp farklı kültür ve metinlerin izlerini taşıyan bir eser olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda Tatar toplumunun yaşıyışı, gençlerin yetiştirilme tarzı ve terbiyesi konularını merkeze alıp işleyen yazar, Tatar toplumunu eleştirel bir yaklaşımla ele alır. Böylece yazarın asıl amacı başka kültürleri örneklendirerek toplumsal hayatta gözlemlediği eksik ve yetersiz tarafları öne sürmek, onları açığa çıkarmak ve sağlıklı, gelişmiş, güçlü bir topluma ulaşma yollarını araştırma ve bulma çabalarıdır.

Ayaz İşhaki'nin *Hayat mı Bu?* eseri, yirminci yüzyıl başında eski ve yeni, Doğu ile Batı arasındaki çatışma içinde derin bir bunalım yaşayan Tatar toplumu ve bunun sonucu olarak bireyin bunalımını göstermeyi amaçlayan psikolojik bir eserdir. Yaşadığı ortama ve topluma uyum sağlayamayan başkahraman, "İşte ben, yanlış algıladığım Avrupalı hayata aşık olmuş, son beş akçeye kendisine Avrupa tarzı palto almış, borç parayla kokulu yağlar ve parfümler almış, kendini Fransız romanlarının kahramanı sanan bir Don Kişot!" sözleriyle ifade etmek gerekirse derin bir yalnızlık içindedir. Eskilik ve yenilik arasında gelgitler yaşayan başkahraman, kendi özünü bulamamaktan psikolojik çöküş yaşar ve bunun sonucunda inancını da kaybeder. Onun için seçtikleri kızla evlenir, çok geçmez ondan da sıkılır, komşu kadınlarla ilişki yaşamaya başlar ve bu sebeple derin vicdan azapları çeker. İçinde bulunduğu hayatın boş ve diğer türlü ifade etmek gerekirse anlamsızlığı düşüncesine kapılır. Yazar eserini "ölü bir adamın korkusu gibi gelen" "Hayat mı Bu?" retorik sorusu ile tamamlar.

Kaynakça

- Aytaç, G. (2013). *Karşılaştırmalı Edebiyat Bilimi*. Say Yayınları.
- Baykan, A. (2017). Johann Wolgan Geote'nin Faust I ve Friedrich Hebbel'in Maria Magdalena Adlı Eserlerinde Sosyal ve Kültürel Eleştiri. *VI. Uluslararası Karşılaştırmalı Edebiyat Bilimi Kongresi Bildiri Kitabı*. Ankara, 70-94.
- Bingöl, A. İşâgücü. TDV İslâm Ansiklopedisi. <https://islamansiklopedisi.org.tr/isaguci>
- Çelik, M. (2023). İki Yüzyıldan Sonra İnkıraz'da Ayaz İşhaki'nin Tespitleri. *İdil-Ural Araştırmaları Dergisi*, 5(1), 1-22.
- Erkurt, G. (2022). Ulusal Edebiyata Katkısı Bağlamında Karşılaştırmalı Edebiyatın İşlevselliği Üzerine. *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9 (2), 149-156.
- Gökçek, F. (2001). Fatih Kerimi ve İstanbul Mektupları. F.Kerimi. *İstanbul Mektupları* içinde. (ss. IX-XIV). İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Güngör, G. (2018). Ayaz İşhaki'nin "Tormuş mı bu?" Adlı Eserinde Ceditizm Algısı ve Aydın Tipi. *Gayaz İşhaki hem XX gasır başı Tatar millî yanarışı halıkara konferentsiya materialları*. Kazan, 166-172.
- İbrahimov, A. (1915, 26 Şubat). Mōgallime'nen Ufa'da uynalu mōnesebete belen. *Tormuş*.
- İbrahimova, F. (1995). Gayaz İşhaki turında zamandaşları. *Казан ытлары*, 3. <https://kazanutlary.ru/j-archive/journal-materials/1995-3/gayaz-iskhaky-turynda-zamandashlary>

- İshaki, A. (1929). Tolstoy'un Tatar Edebiyatına Etkisi. *Millî Yol*, 8, 9-13.
- İshaki, A. (1999). *Eserler*. Cilt 2. Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- Kamalieva, A. (2009). *Romantik Milliyetçi Ayaz İshaki*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Kanlıdere A. (2019). *Sosyalizmden Türkçülüğe Kazanlı Ayaz İshaki*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Karimullin, A. (1983). *Tatarskaya kniga poreformennoy Rossii*. Kazan: Tatarskoye Knijnoye İzdatelstvo.
- Kefeli, E. (2006). Karşılaştırmalı Edebiyat: Tanım, Yöntem ve İncelemeler. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/talid/issue/43477/530624>
- Musin, F. (1998). *Gayaz İshaki (Tormuşı hem Eşçenlege)*. Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- Orhan, Ö. (2013). Rousseau ve Türkiye. *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*. 16, 121-148.
- Özen, Ş. .Teftâzânî. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. (8), 331-350. <https://islamansiklopedisi.org.tr/teftazani>
- Parlak, N. (2015). İsmail Gaspıralı'nın Dârürrahât Müslümanları Adh Eserindeki Endülüs Algısı Üzerine. *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (ERZSOSDER)*, ÖS-I, 141-160.
- Rami, İ. (2021). Tatar Tiyatrosunun Oluşumu Sürecinde Galiesgar Kamal'in Türkçeden Yaptığı Çevirilerin Rolü. *İdil Ural Araştırmaları Dergisi*, 3 (1), 61-72. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuad/issue/63434/838404>
- Sivri, M. (2017). Şiir ve Kültürlerarasılık. Nazım Hikmet Ran Örneği. *VI. Uluslararası Karşılaştırmalı Edebiyat Bilimi Kongresi Bildiri Kitabı*. Ankara, 536-550.
- Tüfenkçi, S. ve Çetin, M. (2017). Rousseau'da İnsan Doğası ve Değerler Eğitimi. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16 / 32, 487-506. <https://doi.org/10.14395/hititilahiyat.378974>
- Zaripova Çetin, Ç. (2018). XX. Yüzyıl Kazan Tatar Edebiyatı. *Türk Dünyası Çağdaş Edebiyatları El Kitabı*. İstanbul: Kesit Yayınları, 569-824.
- Zaripova Çetin, Ç. (2023). Ayaz İshaki'nin Sünnetçi Dede Eserinde Tatar Köy Hayatı. *İdl-Ural Araştırmaları Dergisi*, 5 (1), 93-122.
- Yarullina, R. (2002). Tatarın Milli Kaharmanı. *İshakiy Gayaz, Saylanma Eserler*. Kazan: Heter Neşriyatı, 5-18.
- Yarullina Yıldırım, R. (2014). Tatar Edebiyatında İstanbul İmajı. *Turkish Studies - International Periodical for The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. Volume 9/3 Winter, p. 1599-1609,